«ya de Mòros, com de Cristians». *Jocs de galeres i batalles de ficció en la tradició festiva valenciana*

[*«ya de Mòros, com de Cristians»*. Galley Games and Mock Battles in Valencian Festive Tradition]

Enric Olivares Torres
Universitat de València
enrique.olivares@uv.es // ORCID: 0000-0003-1120-698X

Resum: L'article analitza els jocs de galeres i les batalles navals fingides documentades al territori valencià com una de les manifestacions més singulars de la tradició festiva des de l'Edat Mitjana fins a l'època contemporània. A partir de l'ús de diverses fonts, s'examina la configuració d'aquests espectacles com a dispositius escenogràfics complexos on conflueixen teatralitat, cultura visual i construccions identitàries. Aquestes dramatitzacions, sovint articulades entorn de l'enfrontament entre moros i cristians, s'interpreten com a mecanismes de legitimació del poder polític i religiós. L'estudi traça les continuïtats, transformacions i pervivències d'aquestes pràctiques fins a la seua integració en les festes modernes de Moros i Cristians. Així mateix, se n'examina la seua funció com a instruments de propaganda, exaltació monàrquica o identitat gremial, així com de representació de l'alteritat.

Paraules clau: Moros i Cristians, cultura festiva, naumàquies, festes valencianes, jocs de galeres

Abstract: The article examines the galley games and mock naval battles documented in Valencian territory as one of the most distinctive manifestations of its festive tradition from the Middle Ages to the contemporary period. Drawing on a variety of sources, it analyses the configuration of these spectacles as complex scenographic devices in which theatricality, visual culture, and identity constructions converge. These dramatizations, often structured around the confrontation between Moors and Christians, are interpreted as mechanisms for legitimizing political and religious power. The study traces the continuities, transformations, and survival of these practices up to their integration into the modern Moors and Christians festivals. It also examines their function as instruments of propaganda, monarchical exaltation, or guild identity, as well as representations of alterity.

Keywords: Moors and Christians, festive culture, naumachiae, Valencian festivals, mock galley combats

Recepció: 31/01/2026. Acceptació: 08/02/2026. Publicació: 01/09/2026

Introducció

Les manifestacions festives han constituït, des de l'Edat Mitjana, i més enllà de la seua concepció com a elements de gaudi i entreteniment, un espai per a la construcció simbòlica del poder i de la identitat col·lectiva. En elles s'han posat en joc, a través d'un temps i un espai ritualitzats, mecanismes de cohesió social que canalitzen tensions i expressen valors comunitaris. En el context valencià, pràctiques performatives com els jocs de galeres o les batalles navals simulades ocuparen un paper destacat, inclús adquiriren formes i significats propis en un procés històric de continuïtat i transformació notables. Enginys mòbils en forma de vaixell i dramatitzacions bèl·liques, on es representava la victòria dels cristians sobre els enemics musulmans, foren posats en escena per a visualitzar triomfs polítics, exaltar el poder reial o recordar el prestigi dels gremis en el passat.

El present treball analitza aquestes pràctiques espectaculars des de les primeres referències medievals fins a les pervivències contemporànies amb la finalitat de comprendre com aquests simulacres bèl·lics arrelaren en la cultura festiva valenciana. A través de l'anàlisi de fonts documentals i literàries es pretén reconstruir tot un seguit de manifestacions que revelen una complexa interacció entre festa, cultura visual, identitats i relacions de poder. I on el paper dels gremis, la gestió de l'espai urbà o la tecnologia emprada —carros, escenaris, indumentària, pirotècnica, etc.— accentuen la importància d'aquestes en la configuració cultural de les societats.

El relat simbòlic de l'enfrontament secular entre moros i cristians és interpretat com una eina de construcció mitificada del conflicte. La presència en el context festiu valencià de galeres simulades amb què es recreaven batalles fingides o gestes navals reals mitjançant la mimesi, l'artifici, els recursos espectaculars i la teatralitat, configuren una escenografia de la diferència en què l'alteritat, presentada com una amenaça o derrotada, consolida la identitat hegemònica cristiana.

Espectacles navals fingits a la València medieval

Jocs espectaculars com el de les naumàquies desenvolupades en sec —és a dir, amb galeres contrafetes muntades sobre rodes— constitueixen una manifestació festiva d'origen remot.[1] A terres valencianes, una de les primeres celebracions documentades apareix pocs temps després de la fundació del regne, concretament al Cap i Casal l'any 1274, durant la recepció que el rei Jaume I oferí al seu gendre Alfons X de Castella. Entre el conjunt d'actes que s'hi realitzaren s'inclogué un joc de galeres. La notícia fou aportada pel cronista Ramon Muntaner, qui en el cap. 23 de la seua *Crònica* esmentava la presència de «galees e lenys armats quels hòmens de mar feyen anar per la Rambla ab carretes» (Sanchis 2020: 34 i 184).

Segons Francesc Massip (2010: 34), es tractaria d'embarcacions muntades sobre carretes que circulaven pels carrers combatent entre elles mitjançant el llançament de taronges com a projectils. Per a Albert Alcaraz (2022: 52), la celebració d'un esdeveniment relacionat amb la reialesa o noblesa seria el motiu que en justificaria l'organització. El fet que estiguera protagonitzat pels homes de mar s'hauria de vincular, tal com ja proposà Massip (2010: 35), amb la voluntat d'exhibir davant la cort castellana els triomfs del monarca catalanoaragonés mitjançant l'escenificació d'una batalla naval, en un territori en expansió la riquesa del qual procedia fonalmentalment del seu poder marítim. Aquest mateix autor (2003: 263) advertia també que, tot i que la crònica de Muntaner no esmentava cap combat entre moros i cristians, aquesta escenificació en temps de Jaume I podria al·ludir a la condició de croada contra els musulmans que havia impregnat la conquesta del territori i en legitimava l'autoritat i la dominació reials (Massip 2003: 263).

Una altra ocasió en què es representà el joc de les galeres tingué lloc a València durant l'entrada de Mata d'Armanyac, esposa de l'infant Joan d'Ara-

1. Cal recordar com les naumàquies foren un de tants espectacles instaurats pels romans per a diversió pública. La recreació de batalles nàutiques en llacs, espais artificials o amfiteatres requeria de grans despeses econòmiques en posar en escena milers d'homes armats a bord de desenes o centenars d'embarcacions, com la que es va recrear per a Juli César a prop del Tíber o per a l'emperador Claudi al llac Fucino.

gó, duc de Girona i hereu al tron, el juliol de 1373. L'espectacle, que ja devia comptar amb una certa tradició, fou considerat pels testimonis com molt bell i digne d'admiració. L'ofici de fusters rebé l'encàrrec de construir un castell de fusta «ab verdesques e altres apparellaments empaliats e enramats» davant del Portal de Serrans, proveït de «moltes taronges, cogombres e altres fruytes per fer defensió de batalla», mentre que als «pròmens de mar» se'ls encomanà la confecció de dues galeres armades de poca talla que, en el moment de trobar-se amb la duquesa, combatirien l'una amb l'altra i després s'aproparien al castell per tal d'atacar-lo.[2]

Les galeres, realitzades pels gremis vinculats a la mar —«En aprés los jochs dels hòmes de mar ab les dues galees»—,[3] presentaven una novetat que les diferenciava de les mostres anteriors. Si bé les precedents solien ser arrossegades amb cordes —«menaven-se ab cordes quasi rocegan»—, aquestes es muntaren sobre carretes, cobertes en el terç inferior amb teles pintades i motius de colors que ocultaven tant les rodes com els qui les conduïen.

No hi ha cap referència a la identitat simulada dels combatents en aquesta ocasió, si bé en un altre espectacle celebrat mesos abans davant el Portal Nou de Barcelona —concretament el 24 abril de 1373— amb motiu de la rebuda de Mata d'Armanyac a Barcelona, llavors promesa de l'infant Joan, entre les danses i jocs amb què el rei Pere el Cerimoniós volgué afalagar la futura nora, destacà una naumàquia fingida orquestrada per dos grups de mariners. En aquesta, uns asumiren el paper de moros i altres feren de cristians, tots armats amb escuts i espases de fusta, mentre evolucionaven pels carrers de la ciutat en dues galeres muntades sobre carros (Madurell 1934: 34 i 56; Massip 2010: 36 i Sanchis Francés 2019: 129).

La tradició continuà amb força a València durant la dècada següent i, l'any 1382, fou recreada en dos espectacles semblants. D'una banda, per a l'entrada

2. Arxiu Històric Municipal de València (AHMV). *Manual de Consells*, sign. A-16, f. 159r-162r. Citat per Carreres Zacarés (1925: I, 28-31), Massip (2010: 38-39) i Sanchis Francés (2020: 191).

3. AHMV. *Manual de Consells*, sign. A-16, f. 163v-165r. Citat per Carreres Zacarés (1925: I, 33-36), Massip (2002: 202-203 i 2010: 35), Sanchis Francés (2020: 193) i Alcaraz (2022: 52).

de Sibil·la de Fortià, quarta esposa del rei Pere el Cerimoniós, el Consell acordà repetir en termes semblants allò que s'havia fet el 1373, amb la construcció de dues galeres portades sobre carros pels mariners.[4] De l'altra, uns pocs mesos més tard, per a l'entrada de Violant de Bar, segona muller de l'infant Joan d'Aragó, es feu necessària la reparació d'algunes taules i bancs que hagueren d'enderrocar-se per permetre el pas de les galeres, i que posteriorment s'hagueren de reconstruir.[5]

Deu anys després, es projectà un espectacle semblant —«com en semblants festivitats passades fos acostumat»— per a l'entrada a València del rei Joan I, però l'estretor dels carrers de la ciutat en dificultava el pas i es decidí no dur-lo a terme, de manera que les galeres no arribaren a construir-se.[6] Tot fa pensar que aquest impediment urbanístic desincentivà l'elaboració de nous enginys d'aquest tipus posteriorment. El més proper, en qualsevol cas, seria el festeig organitzat el 1417 amb motiu de l'entrada a València d'Alfons el Magnànim i del seu germà Joan de Navarra, futur Joan II. En aquella ocasió es dugué a terme una simulació de combat a taronjades amb embarcacions a l'Albufera (Massip 2010: 39). Poc després, en canvi, durant la recepció que la ciutat oferí al monarca el 1424, no hi ha constància de cap al·lusió semblant, més enllà de l'acompanyament dels gremis i oficis amb els seus balls (Sanchis Francés 2020: 218).

Escenificacions navals a major glòria de Felip II

Si bé en els segles anteriors els jocs de galeres s'inseriren en espectacles vinculats a l'estament reial, en els quals se celebrava la lleialtat envers la monarquia, així

4. AHMV, *Manual de Consells*, sign. A-17, f. 264r. Carreres Zacarés (1925: I, 49) i AHMV, *Claveria Comuna. Manuals d'Albarans*, sign. J-18, f. 31rv. Citat Per Carreres Zacarés (1925: I, 50-51). Recollit per Sanchis Francés (2020: 196).

5. AHMV, *Claveria Comuna. Manuals d'Albarans*, sign. J-18, f. 48r. Citat per Carreres Zacarés (1925: I, 52-53) i Sanchis Francés (2020: 197).

6. «Car per la estretea e per cantonades en alcunes partides de carrers de la ciutat per on era lo passatge dels senyors e dels de la festivitat e per la multitud de les gents, les dites galees no podien pasar sinó ab gran affany e tarda». AHMV, *Manual de Consells*, sign. A-20, f. 42v-48v. Citat per Carboneres (1873: 148-153); Carreres Zacarés (1925: I, 57-63); Massip (2010: 38-39) i Sanchis Francés (2020: 199).

com la identitat política del regne i el prestigi urbà i gremial, no s'hi detecta una especificitat en la identitat simulada dels combatents. Això contrasta amb el que sí que es documenta a Barcelona el 1373, on hi havia una referència explícita a un combat entre moros i cristians.

Cert és que als segles xv i xvi aquestes expressions festives resultaran escasses. Un cas puntual ens el proporciona el *Dietari* de Jeroni Llopis Sòria, que descriu com, durant les carnestoltes de 1578, concretament la nit de l'11 de febrer, circularen dos carros triomfants amb cavallers armats tornejant entre ells. La festa la feu Francesc Boïl, senyor de la Daya, que festejava Joana Ausina, senyora de Planes.[7] En aquest relat, però, no s'esmenta que els carros de triomf tingueren forma de nau.

Un cas diferent i ben destacat es troba en la rebuda que feu la ciutat de València a Felip II el 10 de gener de 1586, on el relat escènic tenia una intenció política diferent: l'exaltació de les victòries del monarca contra els seus enemics. Entre les diverses escenificacions, com ara la batalla de Sant Quintí a la plaça dels Caixers o el socors a la ciutat de Malta a la plaça del convent dels Predicadors, on es representà una batalla amb moltes galeres, n'hi destaquen dues en concret ben especials per les seues al·lusions a l'alteritat festiva: la conquesta del Penó de Veles de la Gomera, realitzada el 1564 pel virrei de Catalunya García Álvarez de Toledo y Ossorio, i el triomf a la batalla de Lepant el 1571 per les tropes comandades per Joan d'Àustria al golf de Lepant contra l'armada turca (Cock 1876: 222-256).

En el primer cas, el fuster Joan Gregori i el boter Balthasar Masparrota oferiren a la ciutat, per 250 lliures, la construcció d'un edifici de fusta i teles que reproduïa, davant del Portal dels Serrans, la ciutat de Veles, amb els focs del Penyal. Sobre aquesta arquitectura efímera figuraven entre vint-i-cinc i trenta homes caracteritzats com a turcs, armats amb artilleria, així com el penó amb quatre torreons i, més amunt, un fort amb altres turcs disposats. Per la seua banda, l'armada cristiana estava formada per quatre naus i quatre galeres

7. Arxiu del Reial Col·legi-Seminari del Corpus Christi de València (ARCSCCV). *Dietari de Miquel Jeroni Llopis Sòria*, f. 7r. Edició de Martí Mestre (1995: 31-32) i citat per Sanchis Francés (2020: 256).

d'una llargària d'uns poc més de deu pams, ben construïdes i equipades, amb les veles esteses, les quals descendien des de les torres del Portal fins al fort.[8] Cock, en la seua relació de la visita del monarca, indicava que «estaban allí hechas seis galeras, que, con cordeles con que las tiraban, volavan por el aire hasta la peña. Junto a la cual se veían pintados unos moros que se maravillaban por la victoria» (Cock 1876: 230).

En el segon cas, i per a solemnitzar la victòria naval obtinguda a Lepant, es recreà la batalla a la plaça del Mercat, davant el convent de les Magdalenes, amb el major realisme possible. Es construïren dotze galeres i dues galeasses, d'uns dotze o catorze pams de llargària, sobre un gran cadafal amb dos torreons a cada costat, de manera que, quan passara per davant el monarca, aquestes s'entrellaçaren amb tal d'artifici que semblara que realment navegaven pel mar, mentre els homes que hi havia dins simulaven el combat.[9]

Per desgràcia, durant la demostració, una part del cadafal caigué accidentalment, i moltes galeres s'enfonsaren amb els homes que les tripulaven, de manera que realment semblava que, en plena batalla, havien estat enfonsades. Aquesta desfeta improvisada, contràriament, causà gran divertiment al monarca i als seus fills, que probablement pensaren que formava part de l'espectacle.[10]

Continuïtats i transformacions en els jocs de galeres en el Barroc festiu

És ben sabut que, durant els segles del Barroc, foren especialment populars a València els carros que, en forma de galeres, exhibien habitualment els gremis

8. AHMV. *Manual de Consells*, sign. A-110, f. 320r. Citat per Carreres Zacarés (1925: II, 323) i Sanchis Francés (2020: 257). També Arxiu del Reial Convent de Predicadors de València (ARCPV), ms. 78, *Llibre de memòries de diversos succesos… de la ciutat e regne de València*, p. 660-686. Citat per Carreres Zacarés (1930: II, 966-988); Sanchis Francés (2020: 259).

9. AHMV. *Manual de Consells*, sign. A-110, ff. 312v-313r. Citat per Carreres Zacarés (1925: II, 320-345); Salvà i Ballester (1958: 65-66); Sanchis Francés (2020: 257) i Alcaraz (2022: 53).

10. ARCPV, ms. 78, *Llibre de memòries de divesos sucesos... de la Ciutat e Regne de València*, p. 660-686. Citat per Carreres Zacarés (1930: II, 966-988): Massip (2010: 40) i Sanchis Francés (2020: 259).

de blanquers i pescadors en la majoria de les nombroses festes que aleshores s'hi celebraven (Ferrer 1993: 34 i Mínguez *et al* 2010: 114). Els blanquers, per exemple, les mostraren en les festes dedicades a la Immaculada el 1622 i en 1662; el 1755, en el tercer centenari de Sant Vicent Ferrer; el 1759, amb motiu de la proclamació de Carles III; el 1767, en el primer centenari del trasllat de la Mare de Déu dels Desemparats; el 1784, pel feliç part de Maria Lluïsa de Parma; el 1787, per la beatificació de Nicolau Factor i Gaspar Bono; el 1789, amb la proclamació de Carles IV; el 1797, per la beatificació del patriarca Ribera, o el 1802, arran de la visita del monarca a la ciutat.

El combat representava de manera teatralitzada la coneguda llegenda de la recuperació de les sagrades formes furtades a la vila castellonenca de Torreblanca pels pirates berberescos el 1397,[11] i posteriorment recuperades per una flota armada a València, costejada pel gremi i comandada per un tal Pertusa. L'escenificació complia, a més de la funció estrictament lúdica d'entretindre la població, una clara finalitat propagandística (Alcaraz 2022: 54): d'una banda, l'exaltació del poder reial i de l'Església catòlica; de l'altra, la manifestació de la glòria i utilitat pública —present i passada— del gremi, així com del seu vincle amb la ciutat i la monarquia.

Ambdues galeres presentaven una estructura i ornamentació semblants: pintades amb colors vius i equipades amb canons i altres armes. A la part inferior es representaven les ones del mar, mentre que l'única diferència visual apareixia a la popa: mentre en el vaixell turc figurava una mitja lluna, en el cristià destacava una xicoteta creu. També el nombre de personatges en cadascuna era similar —uns tretze integrants— si bé la galera islàmica estava comandada per un pirata turc, en canvi la cristiana era guiada per un lleó coronat que mostrava la custòdia (Pedraza 1982: 325). Allà on l'amplitud de la volta de processó ho permetia es representava la batalla (Valda 1663: 535-545).

11. Una versió d'aquesta història fou publicada a la *Veridica relación que manifiesta el memorable naval triunfo de los Curtidores, contra Argelinos Piratas*..., València, 1784.

Aierdi (1999: 201-252), en el seu dietari, descrivia l'escena de la manera següent:

> Y per regosichar la festa feren davant los jurats lo pas y la pelea, juntant les dos galeres, tirant-se de alcabusades y uns tirets chiquets que portaven. Y quan abordaven, com estaven tan prop, travaven una pelea de coltellades, ab espases y rodelles. Y els cristians sa[l]taven a la galera dels moros y allí peleaven. Y el lleó saltava, arremetent a tots, y cobraven lo Santíssim y se'n tornaven a la sua galera. De modo que movien una bulla temerària...

També resulten d'interés unes copletes anònimes publicades en les festes centenàries de sant Vicent Ferrer el 1755:

> Seguian dos Bastimentos, / ò Galeras pertrechadas, / de cañones y pedreros: / la una era de Christianos, / y la otra de Agarenos; / cada una con trece hombres, / soldados viejos, y diestros: / y en todas aquellas partes, / que permitía el terreno, / renovaban aquel choque, / recobrando el Sacramento, / que infames robado havían, / execrables, ciegos, tercos / los Moros de Torreblanca, / año de mil y trecientos, / noventa y siete.

En els espais més amplis del recorregut es recreava la victòria famosa. El 1755, en les festes per la commemoració del tercer centenari de la canonització de sant Vicent Ferrer, la representació tingué lloc no sols durant la processó de volta general, sinó també «en la Plaza del Real, en la de Santo Domingo, en la del Mercado, en la de Villarrasa, y últimamente otra vez en la del Real» (Serrano 1762: 347-348). El mateix succeí en les festes per la proclamació de Carles III, en què, a més de de les canonades llançades durant la processó, se'n dispararen en altres espai de la ciutat (Alapont 1759: 30 i 58).

Els trons, el fum i el soroll ensordidor, a més d'evocar performativament aquells fets legendaris del regnat de Martí l'Humà, cercaven l'entreteniment i, fins i tot, la rialla del públic. La sorpresa, l'admiració i la meravella eren recursos estètics molt apreciats, però també l'espectacularitat i la broma, que

contribuïen a legitimar visualment l'ordre establert, mantindre viu l'interés del públic i reforçar la dimensió teatral de l'efemèride.

La presència d'alicients i enginys com aquests no era, per tant, una frivolitat, sinó que responia a una llarga tradició festiva en què, si bé contrastava amb les solemnitats religioses, evidenciava una permeabilitat constant entre allò sagrat i allò profà, fet que contribuïa a cohesionar el públic i a canalitzar les tensions socials a través de la diversió.

Així pot observar-se, per exemple, en la conversa jocosa entre els llauradors Sento i Tito en referir-se a la participació de les galeres dels blanquers en les festes celebrades pel naixement dels prínceps bessons el 1784:

> [...] y les Barques atronant Cases, Plases, y Carrers en sus Moros y Christians … Si hagueres ribàt a veure, / quant entraren al Mercàt, / la broma, que bàren moure! / Què nugols, què fums, què brams (León 1784: 5).

O en la relació que la carta de Sancho Espinosa feu de les festes per la beatificació de Nicolau Factor i Gaspar Bono (1787: 49):

> Dos barcas de Moros, y Christianos con todos sus aparejos de nautica, sin faltar vocina, armas, ni aun uno al parecer Sopista, que representaba el Capellan quando exorta los Christianos al combate, cuyo papel allí de bulla, representaba con todos los extremos que podían excitar mas la risa del concurso.

Tampoc no hi faltaven, en molts d'aquells comentaris, les al·lusions a la magnificència mostrada pels gremis (León 1789: s.p.):

> *Sento*. Els Blanquers que ben posats, y les barques que apanyades.
> *Tito*. Estos Moros, y Christians cert que es pintaben à soles, lo que varen desparar! Dihuit arrobes de pólvora en dos dies han gastat.

Ni les referències al decòrum i al luxe, tant en els xavecs presentats com en la indumentària dels tripulants: «los individuos que formarán las tripulaciones

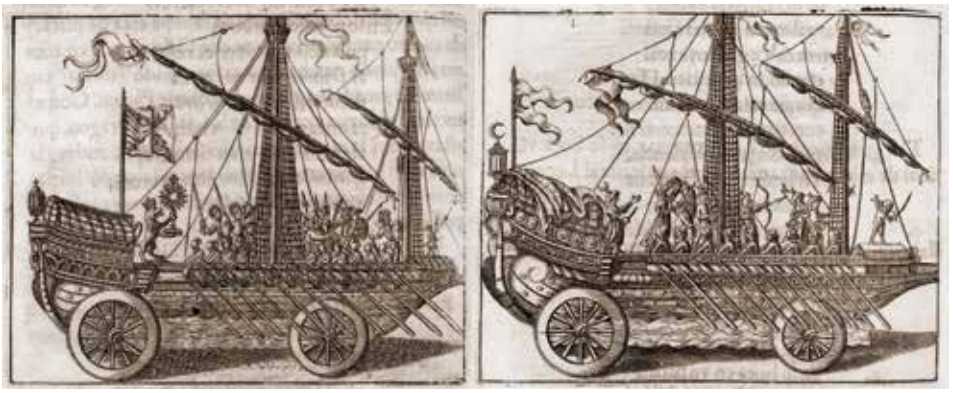

Fig. 1. El vaixells cristià i moro dels blanquers en les festes de 1662 (Valda 1663, 546 i 542)

de ambos barcos, estarán vestidos costosa y ricamente, tanto en los trages de Español, como en el de Moro» (Anònim 1802: 22-23).

Amb tot, no hi ha dubte que l'arribada del segle XIX comportà una decadència evident i prolongada, determinada per la progressiva secularització de la societat i, sobretot, per la pèrdua de poder econòmic dels gremis i de la seua funció social. Aquest procés quedà definit a partir de 1835, amb la consolidació del liberalisme i el desmantellament, per llei, dels monopolis i privilegis corporatius propis de l'Antic Règim. Aquesta minva quedà palesa en les festes celebrades el 1867 amb motiu del segon centenari de la Mare de Déu dels Desemparats, en les quals els blanquers només presentaren un carro figurat en forma de vaixell (Boix 1867: 149), tripulat per xiquets del gremi, portant «moros cautivos» en record dels fets de Torreblanca i llançant versos i flors des d'aquest.[12]

L'altre gremi que solia participar en les festes del cap i casal simulant pels carrers una batalla naval entre moros i cristians era el de pescadors del Grau. Per a tal finalitat, equipaven dos carros en forma de fragata amb tots els seus

12. *Boletín oficial eclesiástico del arzobispado de Valencia*, 292, 2/V/1867, p. 279.

arreus. Amb ells representaven els cristians eixint en cors contra el moros, qui provocaven els primers amb ademans i gestos burletes i fortes canonanes, fins que, finalment, eren abordats i vençuts (Ferrer 1993: 34 i Mínguez et al 2010: 114).[13] Igual que en el cas dels blanquers, era habitual que, en els dies previs a la processó de volta general, tragueren els vaixells per les places i carrers de la ciutat per a diversió de la població (Ros 1746: 3):[14]

> [...] los Peixcadors per Valencia / anaben també rodant / en dos Fragates, al modo / que van los Carros Trunfals, / la una en desfreç de Moros, / y laltra en lo de Christians, / formant ses fortes pelees, / y los canons desparants.

Ben destacades foren les festes centenàries dedicadas a sant Vicent Ferrer el 1755. A més dels vaixells dels blanquers i dels pescadors que participaren en la processó, l'ofici de sombrerers representà en un carro triomfal una fortalesa amb tot el seu equipament. Simulava un castell a popa i un altre a proa, amb una torre en el centre. Sobre els dos castells es col·locaren les figures de sant Jaume i sant Vicent, les quals, mitjançant una enginyosa maquinària, es mantenien en un moviment continu. A més, tant des del castell de popa com des de la torre central baixaven a escaramussejar moros i cristians (Serrano 1762: 292-293):

> Sobre una gran Fortaleza / murada, dentro del cerco, / dos torres que disparavan / por muchas bocas de fuego. / En la proa havia otra Torre / pequeña, con parapetos, / y vandera de Christianos, / de donde salían estos / á pelear con los Moros, / que acobardados de miedo, / desalojaban la Torre / de Popa, que el patron nuestro / Santiago les mostraba / el poder del brazo diestro (Anònim 1755: 7).

13. Cert és que en les festes de 1622 i 1667 els pescadors no tragueren cap nau. En 1659 representaren sobre un carro en forma de vaixell un miracle de sant Tomàs de Villanueva i en 1662 un altre amb les figures de sant Pere i sant Andreu. Vegeu Pedraza (1982: 281).

14. «*especialmente al Convento de Religiosas Trinitarias, las que merecieron el aplauso de la iluminación, y gozaron el gusto de disparar pólvora sobre las Fragatas*» (Anònim 1746: 15).

Fig. 2. Josep Vergara (dibuix) i Vicente Galceran (gravat),
Els vaixells del gremi de pescadors en les festes de 1755 (Serrano 1762, 345)

Però no hi ha dubte que el clou d'aquelles festes fou l'espectacular naumàquia representada en una mena d'estany artificial creat en el curs del Túria, entre els ponts de la Trinitat i del Real (Serrano 1762: 404-405), llargament estudiada per diferents autors (Ferrer 1995; Mínguez 1988-1989 i Mínguez i Sorolla 2019) i que excedeix els límits del nostre estudi.[15]

Fet i fet, els pescadors participaren encara en altres celebracions, com ara les festes per la proclamació de Carles III, de les quals el relacionista volgué extraure'n una lectura metafòrica del paper reservat al monarca en futurs conflictes polítics: «el Señor Don Carlos Tercero ha nacido para acabar de eclipsar aquellas lunas, ideò estas escaramuzas, para representarnos en tierra, lo que de aquí adelante se harà en el mar» (Alapont 1759: 29-30).

15. Cal assenyalar també la naumàquia celebrada amb motiu de les dobles noces reials d'Isabel II i la seua germana Maria Lluïsa de Borbó l'octubre de 1846, i que fou una repetició de la realitzada vora un segle abans. Sembla que les despeses elevades, la falta d'assajos i preparació i una mala organització la deslluïren fortament, i va ser criticada obertament per *Diario Mercantil de Valencia* (19, 20 i 21/10/1846) (Ferrer 1995: 109-111).

També participaren en les festes centenàries del 1767, on fou molt aplaudida la idea que els tripulants del xabec moro parlaren en àrab (Sales 1767: 76); o en les de 1787, en què les fanfarronades dels uns i els altres divertiren notablement el públic present (Espinosa 1787: 44).

Les festes de 1789 per la proclamació de Carles IV també comptaren amb novetats en la posada en escena durant els dies previs a la celebració (Estevan 1789: 23). Al costat de la paret de l'Hort de Sant Doménec, prop de la Ciutadella, els mestres de carros havien construït un fortí format per un polígon de huit costats, amb baluards i una plataforma elevada en el centre, coronada per una garita sobre la qual onejava l'estendard reial. Un dels matins, els blanquers intentaren prendre'l amb el seu vaixell moro, que aconseguí rendir el fortí a base d'artilleria i bombes. Tot i això, els cristians el recuperaren de seguida. El matí següent, foren els pescadors, amb els seus vaixells, els qui passaren a l'acció, i divertiren així molt l'innombrable públic que hi havia acudit a presenciar aquells combats.

Juntament amb els vaixells dels blanquers, els dels pescadors participaren en les festes de 1797 per la beatificació del patriarca Ribera. Al llarg del 26 de març feren les seues escaramusses en diferents punts de la ciutat. De matí, al llarg de la carrera de la processó i al migdia als peus del colós de Rodes bastit en la plaça del Mercat per a l'ocasió (Mínguez i Rodrígez 2012: 748), simulant potser la naumàquia projectada i que, finalment, no s'arribà a fer. El dia 28 de vesprada foren els vaixells dels pescadors els que lluitaren en dita plaça al voltant del colós i dels castells fingits construïts als seus peus, al temps que els blanquers feren una diversió semblant en la plaça de Predicadors, lluitant els seus vaixells al voltant d'un castell bastit pels constructors de carros (Anònim 1797: 17-18 i 36).

També fou molt recordat el simulacre de batalla naval ideat amb motiu de la visita de la família reial a València el 1802. En els dies previs, a la plaça de Sant Doménec, els mestres de cotxes i carros presentaren un fort de dos cossos d'arquitectura, guarnit amb l'artilleria corresponent. Davant d'ell es presentaren els vaixells dels blanquers i els mariners amb la intenció d'assaltar-lo mitjançant un combat aferrissat. La conquesta s'escenificà amb tota

Fig. 3. Anònim, Els vaixells del gremi de pescadors en el segle XIX, col·lecció particular

la vivacitat possible, llançant des de la part superior diversos ninots en forma de soldats, així com diferents estris (Anònim 1802: 8).[16] Igualment, durant la processó, ambdós gremis tornaren a traure els seus vaixells, si bé la comunitat de pescadors en presentà com a novetat tres: un que representava una pesquera, des d'on es llançava peix viu al públic; un altre, una fragata mora que apressava la primera; i un tercer, una fragata cristiana que acudia en el seu socors mentre rendia la mora.

Una de les últimes ocasions en què el gremi de pescadors del Grau tragué els seus vaixells muntats sobre carros al Cap i Casal fou durant la celebració del sisé centenari de la conquesta de València.[17] L'espectacle, que s'hagué d'ajornar per la pluja caiguda el 9 d'octubre, recuperava el combat de moros i cristians escenificat per diversos carrers i places, tot i que fou a la del Mercat on s'abordaren de manera simulada: «verdadera batalla naval, si por naval se entiende

16. També *Diario de Valencia*, 24/11/1802, p. 257-258. Vegeu Alba (2001: 519).

17. En el seu estudi sobre la festa barroca, Pilar Pedraza (1982: 281) esmenta l'any 1859 com l'última festa coneguda on van figurar, tot i que no n'hem pogut trobar la font per tal de comprovar-ho.

encima del agua, pues tuvo lugar el encuentro sobre un espacioso charco de agua, que al fin siempre ayudaba á la ilusión» (*Diario Mercantil de Valencia*, 10/10/1838; 16/10/2838 i 17/10/1838).

Altres representacions de combats navals al territori en època moderna

Evidentment, els combats simulats entre vaixells contrafets no foren un espectacle exclusiu de la ciutat de València. Ja en l'Edat Mitjana trobem referències a la construcció d'una nau de ficció que representava l'entremés de la conquesta de Jerusalem a la cort de Carles V de França (BNF, Ms. Fr. 2813, fol. 473v), o bé la representació d'un combat el 1332 durant la coronació d'Alfons XI a Burgos, probablement per imitació dels jocs escenificats a València anys abans.[18] Igualment, se'n documenta la presència durant l'entrada del rei de Sicília, Martí el Jove, a Barcelona el 1405 (Raufast 2006-2007: 89-120; Massip 2010: 36), així com en la celebració de l'entrada dels Reis Catòlics a Évora per casar la seua filla amb el príncep de Portugal el 1490, per posar uns pocs exemples (Massip 2010: 39).[19]

A casa nostra, durant l'Edat Moderna, és ben conegut el desembarcament moro representat pels mariners de la ciutat ciutat d'Alacant a Dénia l'any 1599, amb motiu de la visita del rei Felip III, organitzada pel marqués de Dénia, Francisco Gómez de Sandoval, en el context de les festes pel casament d'aquell amb Margarida d'Àustria dies després (Salvà i Ballester 1958; Alcaraz 2022: 54-55).

18. *Poema de Alfonso el Onceno* (ed. Juan Victorio), Madrid, Cátedra, 1991, copla 390. Citat per Massip (2010, p. 35).

19. Així mateix, l'autor cita altres casos de representacions de combats simulats amb galeres a Sevilla el 1327, sobre les aigües del Guadalquivir, o a l'entrada de Joao I a Porto el 1385, sobre el riu Douro. També a Barcelona (1464); Tàrrega (1481), Barcelona (1481) —autèntica naumàquia còmica a l'entrada de la reina Isabel I—, o ja en el segle XIX a Messina, en 1836, durant la processó de la Vara dell'Assunta (15 d'agost), on una galera disparava morterets amb les carenes pintades de mar amb onades i monstres pelàgics. Vaixells sobre rodes també es documenten a Palerm, a Mazzara, a Nola i a Potenza. Uns altres simulacres de combats navals entre moros i cristians serien els organitzats per Gènova i Ferrara els anys 1549 i 1598, respectivament (Alcaraz 2006:13). També està documentat un combat naval ocorregut el 6 de maig de 1533 a Toledo: «salieron los ortolanos por el río con barcos enramados e mucha artillería i ministriles. La mitad cristianos e otro tanto moros» (Alenda y Mira 1903: 31-32).

A Alacant, entre els segles xvii i xviii, se'n documenten diverses simulacions de batalles navals i terrestres en ocasions assenyalades: el centenari del nomenament com a col·legiata de l'església de Sant Nicolau, les festes dedicades a Isabel Farnese el 1715, les proclamacions de Lluís I, Ferran VI, Carles III i Carles IV, les celebracions per la conquesta d'Oran o el centenari de l'arribada de la sang de sant Teodor Màrtir a la ciutat el 1796 (Palau Diego 1804; González Hernández 1999; Alcaraz 2022: 54-55).

Altres ciutats valencianes també oferiren espectacles semblants. És el cas d'Oriola, durant les festes per la proclamació de Carles III el 1759. En aquella ocasió, els tenders i els taverners construiren un carro triomfal en forma de galeota turca, decorada amb gran varietat de colors i motius daurats. Mesurava trenta-quatre pams de llarg i duia dotze pedrers a cada banda, amb els quals efectuava salves contínues. Una tela pintada, que cobria les rodes fins a terra, representava la mar i les seues ones engolien diversos turbants moriscos i cossos que servien de menjar als monstres marins que hi emergien. Sobre el vaixell viatjaven huit mariners vestits a la tuca que, seguint el senyal del xiulet, maniobraven veles i aparells amb gran destresa. A la proa, un cor de turcs formava una orquestra i, a popa, un personatge que representava el Gran Turc rendia la corona i el ceptre al peus del nou sobirà (Anònim 1759: 63-64). L'acció performativa venia a simbolitzar el desig que el monarca protegira les costes de corsaris africans i garantira una navegació segura als seus vassalls.

Durant les festes celebrades a Xàtiva el 1767 amb motiu de la beatificació del capellà Simón de Rojas, es representà un combat simulat entre dos vaixells, tal com recullen els següents versos: «Dos naves se miraron combatidas, / y de sus propias llamas consumidas, / sobre tirante retorcida cuerda, / corrió (si la memoria bien lo acuerda) / Castillo artificioso» (Guardia 1766). Igualment coneguda és l'escenificació que tingué lloc a Castelló de la Plana el 1789, durant les celebracions per la proclamació de Carles IV, en què s'organitzà l'assalt a un baluard o fortalesa situat *a la plaça* Major mitjançant dos vaixells amb rodes —un de moros i l'altre de cristians— que, una vegada pres el baluard, quedà en mans dels segons (Anònim 1789: 3).

La participació de vaixells simulats sobre rodes, de la mateix manera que les roques, els gegants i altres atifells festius, propis dels gremis o de l'Ajuntament de València, era un fenomen prou habitual en altres poblacions de l'època. Aquest tipus d'accions performatives a celebracions locals de caràcter religiós revela com, més enllà de la seua funció lúdica, continuaven funcionant com a escenografies de l'alteritat. Una prova n'és la intervenció dels vaixells dels blanquers en unes festes celebrades el 1789 a la Pobla de Farnals.

Aquell any fou concedida a la població una relíquia de sant Fèlix màrtir, per intercessió del franciscà alcantarí Joaquim Ferrer, guardià del convent Sancti Quaranta i Sant Pasqual de Roma, qui l'havia sol·licitada el 1786 al papa Pius VI. L'objecte sagrat romangué un temps a València fins que, acabada la capella a l'església de la Pobla, fou traslladat processionalment des de la Casa de la Ciutat el 28 d'agost de 1789.[20] El trasllat fou acompanyat pels timbals i els clarins de la ciutat, les barques festives de l'ofici de blanquers —que disparaven canonades—, i per un carro triomfal de l'ofici de manyans. El dia 29, dedicat a la preparació de la festa religiosa de l'endemà, jugaren les barques canoneres, una diversió molt apreciada pels espectadors i que evidencia la importància que aquestes embarcacions tenien aleshores dins d'aquest tipus de celebracions. El dia 30 se celebraren la missa i la processó solemne. Obrien la marxa una secció de soldats a cavall, amb banderoles i penó; seguien els carros triomfals dels manyans i els moliners, les dues barques, les banderoles de la ciutat i els timbals i clarins, així com, darrere de la creu parroquial, diverses músiques, danses rituals i les imatges devocional (Olivares 2024: 43).

Una altra ocasió la trobem el 9 de setembre de 1801 a Montcada, amb motiu de les festes pel centenari de la proclamació de santa Bàrbara com a pa-

20. Així consta en un manuscrit d'apunts històrics datat cap al 1931 i en un altre de 1946, còpia del primer, ambdós conservats a l'Arxiu Diocesà de València (ADV). *Cuaderno de firmas que principia en 1º de Agosto de 1854* (1931) i *Apuntes históricos de San Félix Mártir, de Puebla de Farnals* (1946).

trona de la localitat,[21] en les quals participaren els vaixells simulats dels pescadors del Grau. Molts veïns de València i d'altres pobles pròxims s'hi acostaren per a gaudir de les celebracions, que prenien com a referent les que llavors es feien al Cap i Casal. No fou menor la demostració d'afecte que representà la construcció, a la plaça de Molins i sobre la paret del forn, d'un castell simulat. Aquest serví de fons escènic tant per a la representació del martiri de santa Bàrbara com per a l'escenificació d'un combat entre moros i cristians. Durant l'acció, els moros es presentaren sobre un xabec amb la intenció d'atacar la fortalesa, defensada per una guarnició; després, sobre una altra nau, els cristians eixiren en cors contra aquells fins fer-los retrocedir i emprendre la fugida.

El 9 de setembre, durant la processó, encapçalada per un carro triomfal disposat per l'ofici de calciners, es pogueren veure novament les dues fragates, muntades sobre rodes i conduïdes des del Grau de València. La nau dels moros, presa dels cristians, avançava al davant escapant dels assalts que aquests li dirigien; i en la persecució i defensa, es disparaven canonades amb tant vivacitat i valentia que gairebé semblaven reals (Olivares 2024: 281-284).

També resulta interessant documentar una altra escenificació durant les festes patronals celebrades a Xilxes en honor al Crist de la Junquera el 18 de gener de 1829. En aquella ocasió es representà sobre un entaulat un simulacre de lluita entre moros i cristians, amb roba procedent de València. Es col·locà sobre un carro, cobert i adornat amb domassos, una barca en la qual viatjaven moros i turcs tocats amb turbants, mitges llunes, bigots i lluents alfanges. Tots ells es dirigiren cap a la plaça de l'Església on, dalt de l'entaulat, els cristians —acompanyats d'una imatge de Jesucrist i una altra de la Mare de Déu— esperaven emboscats. S'escenificà l'escaramussa entre moros i cristians fins que, eixint un àngel a l'escena, amb una espasa a la mà, concedí el triomf als segons, amb gran entreteniment i diversió per a la nombrosa concurrència vinguda dels pobles circumveïns (Pinazo 1829: 12-13).

21. La crònica d'aquestes festes centenàries fou relatada per un relacionista anònim i publicada per fascicles al *Diario de Valencia* entre el 21 i el 31 d'octubre de 1803 (núms. 21-31).

Batalles festives sobre el riu Clariano

Sembla que el detonant de la festa de Moros i Cristians nascuda a Ontinyent el 1860 fou un esclat d'exaltació nacional provocat per la conquesta de Tetuan, a les muntanyes del Rif. En ella, una de les novetats fins a ben entrat el primer terç del segle xx seria la participació de dos grans vaixells simulats en una batalla fictícia entre ambdós bàndols. L'any 1861, el *Diario Mercantil Valenciano* (27/08/1861) publicava, d'una manera exquisidament detallada, la següent descripció:

> L'últim dia de festes començà de bon matí amb la instal·lació de dos campaments: l'un, al lloc anomenat els Pins de Bodí, ocupat per l'exèrcit cristià; i l'altre, al Tirador, pel bàndol moro. Una sèrie de trets anunciaven la batalla que es preparava. En fer-se de dia, i després de la diana, una avançada de cada campament eixia per a reconéixer les posicions de l'enemic. Mentrestant, la comparsa de mariners, encarregada de proveir de municions la fortalesa, es col·locà al molí anomenat de la Muntanya, i des d'allí, pel llit del riu, es dirigí amb el seu vaixell cap a la plaça. En passar davant del campament moro, es produí un fort enfrontament entre els dos exèrcits, però la comparsa de mariners continuà fins a deixar proveïda la plaça. Conclòs aquest acte, i després d'un merescut descans, durant el qual tingué lloc la missa, els exèrcits tornaren a ocupar les seues respectives posicions, i el bàndol moro atacà el cristià en el seu campament. Aquest es retirà pel llit del riu, sostenint un intens foc pel molí de la Muntanya i pel carrer de Gomis fins a la plaça Constitucional, on es refugià a la fortalesa. Vista la retirada, el capità moro manà suspendre el foc i, mitjançant la corresponent ambaixada, exigí la rendició de la plaça. Davant la negativa dels cristians, es procedí a l'assalt de la fortalesa, que quedà en poder de l'exèrcit moro. A la vesprada, l'exèrcit cristià es reuní als afores de Sant Francesc amb l'objectiu de reconquerir la fortalesa perduda al matí, i es dirigí a la plaça Constitucional, on, després de la corresponent ambaixada, tingué lloc un gran simulacre que culminà amb la recuperació de la fortalesa. En conseqüència, i desposseït el bàndol moro, aquest es rendí a discreció del cristià. Finalitzat l'enfrontament, tots dos exèrcits s'uniren per acompanyar el Santíssim Crist a l'ermita de Santa Anna en processó.

> Finalment, a la nit, i per a concloure les festes, s'interpretaren els balls de les comparses, com ja s'havia fet en les nits anteriors.

Quant a les barques mora i cristiana sabem que ja des dels inicis de la festa hi participaven. Una descripció del diari comarcal *El Serpis* (3/09/1880) s'aproxima a les seues característiques. Malgrat les càrregues de la cavalleria cristiana i mora, amb les quals el primer dia havien acompanyat la imatge del Santíssim Crist de l'Agonia en processó, l'abundant aigua descarregada impedí que pogueren lluir les seues il·luminacions i obligà a traslladar precipitadament la imatge a l'església de Sant Carles. El segon dia, tot i que havia eixit plujós, a les quatre i mitja de la vesprada tingué lloc una solemne processó en què desfilaren al davant les comparses d'ambdós exèrcits i les dues barques, ricament engalanades i adornades amb garlandes de flors i magnífics braços de fanals de cristall, sense que hom poguera afirmar amb veritat quina de les dues exhibia més esplendor.

L'últim dia de la triada festiva, ja a les quatre de la matinada, s'encengueren les fogueres d'ambdós exèrcits, acampats en dues altures pròximes a la vila. Les barques no cessaren de disparar coets i bombes d'il·luminació fins que, a les huit del matí, l'exèrcit cristià es retirà a la població, mentre el moro restava als afores.

L'any següent, el mateix diari s'entretenia una mica més en la descripció de les barques dels dos exèrcits, batejades com Méndez Núñez la cristiana i Almanzor la mora, arrossegades per huit cavalls cadascuna. Aquestes lluïen magnífics adorns i llums de bengala de diversos colors, disparaven alguns focs artificials, enlairaven globus de reduïdes dimensions i repartien versos, corones i dolços (*El Serpis*, 15/07/1881). Destacaven, per tant, pel bon gust amb què estaven guarnides, per la il·luminació a la veneciana que presentaven i per l'elegància i esplendor de les seues tripulacions. De fet, *El Serpis* les citava el 1880 com «dos barcas empavesadas y adornadas con flores, desde donde se arrojaban al transito dulces y versos á las bellas que ocupaban los balcones».

La crònica periodística del corresponsal del diari *El Constitucional*, publicada el 1882, ofereix una panoràmica de la celebració que es demora ama-

blement en algunes de les particularitats que aquesta festa oferia: la batalla simulada que ambdós exèrcits lliuraven en les immediacions de la població, després d'haver passat la nit alegrement en els seus respectius campaments, envoltats per milers d'espectadors; la batalla pel castell, primer conquistat pels moros i després pels cristians; o les ambaixades en què els joves de les famílies més distingides relataven la història de la conquesta.

Els anys següents, els vaixells «navoterrestres» reclamaren el seu protagonisme tant en la processó com en el simulacre de batalla en el riu Clariano. Prèviament, tenia lloc el festeig conegut com l'Entrada del Contrabando. Al migdia, des del passeig de la Glorieta, —on acampava la filà dels contrabandistes—, partia una vistosa comitiva integrada per homes vestits amb els seus trages típics armats amb arcabussos, uns a peu i altres muntats en arrogants cavalls. Després de recórrer diversos carrers entre una gentada immensa, feia la seua entrada a la plaça Major, on es trobava que la filà dels mariners li impedia el pas. Llavors el capità dels contrabandistes i el dels mariners sostenien un viu i enèrgic diàleg en vers, en què el primer intentava subornar el segon amb diners i regals perquè permetera el pas de la seua gent. Davant la resistència oposada pel capità dels mariners, el contrincant recorria a bravuconades i menyspreus fins que, finalment, s'enfrontaven feroçment, disparant els seus arcabussos i llançant projectils de paper que, en rebentar, escampaven pels aires el seu inofensiu contingut, entre l'ensordidor renou dels trets i els crits de la multitud (*Diario de Valencia*, 28/08/1911).

El dia següent, de matinada, era l'hora prevista per a la recreació de la batalla en el llit del riu, entre els ponts Nou i Vell. Les cornetes dels dos bàndols cridaven les seues tropes; des de les dues fortaleses situades estratègicament es tirotejaven amb els arcabussos; i des de les fragates Almanzor i Méndez Núñez es llançaven infinitat de coets que, entre les primeres i incertes llums del dia, encara feien més encantador i versemblant l'espectacle (*Diario de Valencia*, 29/08/1911).

Una curiosa novetat l'any 1913 fou la inclusió d'una nova barca per a la processó: «Las fragatas 'Méndez Núñez' (cristianos) y 'Almanzor' (moros) y la corbeta 'Victoria' se disponen a hacer un derroche de confetti y confites» (*Dia-*

Fig. 4. La barca dels mariners en les festes de Moros i Cristians d'Ontinyent (Biblioteca Valenciana, JH4020-209)

rio de Valencia, 1/09/1913). Tot i que les festes del anys següents es ressentirien de les tensions polítiques pròpies del moment històric, a mitjan dècada de 1920 encara mantenien els rituals de rigor, sense alteracions excessives.

Tot i la seua desaparició de les celebracions ontinyentines en acabar el primer terç del segle xx, aquella batalla simulada sobre el riu Clariano —que s'iniciava marítima i culminava per ser terrestre durant la processó—, seria recuperada temporalment els anys 2010 i 2011 amb motiu del cent-cinquanta aniversari de les primeres festes de moros i cristians (Alcaraz 2022: 55).

Conclusions i pervivències

L'anàlisi de les nombroses fonts documentals, tant d'arxiu com literàries, mostra com, des de l'Edat Mitjana fins al passat contemporani, els jocs de galeres fingides foren una de les expressions festives més singulars al territori valencià. A més d'espectacle escenogràfic en què s'entremesclaven dispositius visuals, enginys mecànics, acció performativa i artificis pirotècnics, aquestes pràctiques eren capaces d'articular discursos polítics i identitaris al servei de la fe i la monarquia.

En època barroca, la proliferació d'aquestes escenografies complexes pretenia reforçar el caràcter propagandístic de la festa en un espai geogràfic on l'amenaça procedent del mar era una possibilitat real, accentuant la dialèctica dicotòmica entre moros i cristians com a relat metafòric de l'alteritat. El protagonisme dels gremis de blanquers i pescadors, a més de proposar innovacions per a l'entreteniment i la meravella del públic, evidenciava la voluntat de visualitzar l'orgull propi i el prestigi aconseguit a través del record d'heroïcitats passades.

La difusió d'aquestes pràctiques festives en altres viles reials, més enllà del Cap i Casal, fins ben entrat el segle xix, és una prova de la continuïtat i adaptació d'aquests tipus de representacions navals teatralitzades d'enfrontament amb l'enemic secular.

L'arribada del liberalisme i la desaparició dels gremis provocà un canvi evident en les fórmules festives. Un cas singular de pervivència seria el de la

participació dels vaixells fingits —Méndez Núñez i Almanzor— a les festes de Moros i Cristians d'Ontinyent fins al primer terç del segle xx i recuperats efímerament el 2010. Però, llevat d'aquest cas, què en queda, doncs, d'aquells espectacles?

Encara que amb una finalitat ben diferent i integrades dins d'un context festiu complex com és el dels Moros i Cristians, encara podem veure hui barques simulades sobre plataformes autònomes o tirades per tractors formant part dels *boatos* de les entrades d'uns i altres. Així mateix, de combats fingits que han contribuït contemporàniament a consolidar en l'imaginari coreofestiu valencià aquesta herència caldria esmentar el cas de les festes de Moros i Cristians en poblacions costaneres on, prèviament a l'ambaixada mora s'efectua el desembarcament de les tropes de la mitja lluna a la platja. En llocs com la Vila Joiosa, estudiada per Albert Alcaraz, hi ha constància documental, des de 1846, del simulacre de combat marítim entre moros i cristians, previ al desembarcament —conegut popularment com Desembarc ja des de 1876— i continuació del combat en terra. Potser siga aquest, un digne hereu d'aquelles tradicions passades.

Bibliografia

Alba Pagán, E. (2001): «El arte efímero y los artistas valencianos en la primera mitad del siglo xix: de la fiesta barroca a la fiesta político-patriótica (1802-1833) I», *Cuadernos de arte e iconografía*, núm. 19, 183-212.

Alcaraz Santonja, A. (2006): *Moros i cristians. Una festa*, Picanya, Edicions del Bullent.

——— (2013): «Naumàquies i desembarcaments festius. El Desembarc de la Vila Joiosa (1876-)», *Revista de festes de Moros i Cristians*, La Vila Joiosa, Associació Santa Marta, 184-188.

——— (2022): *La filà de Dionisi. Sociabilitat, diversió i transgressió en la festa de moros i cristians*. València, L'Etno-Museu Valencià d'Etnologia, Diputació de València.

Alenda y Mira, J. (1903): *Relaciones de solemnidades y fiestas públicas de España*, Madrid, Sucesores de Rivadeneyra.

Carboneres, M. (1873): *Nomenclàtor de las puertas, calles y plazas de Valencia*, València, Imprenta del Avisador Valenciano, á cargo de José Peidró.

Carreres Zacarés, S. (1925): *Ensayo de una Bibliografía de libros de fiestas celebradas en Valencia y su antiguo Reino*, 2 vols. València, Hijo de F. Vives Mora.
——— (1930): *Libre de memòries de diversos sucesos e fets memorables e de coses senyalades de la ciutat e regne de València (1308-1644)*, València, Acción Bibliográfica Valenciana.
Cock, H. (1876): *Relación del viaje hecho por Felipe II en 1585 a Zaragoza, Barcelona y Valencia*, Madrid, Aribau.
Ferrer Martí, S. (1993): *Arte efímero decimonónico: fiestas reales y político-patrióticas en la ciudad de Valencia*, Tesi de llicenciatura inèdita, Universitat de València.
——— (1995): «Las naumaquias valencianas: juegos acuáticos en el Turia (1755-1846)», *VI Encuentro de la Ilustración al Romanticismo. Juego, Fiestas y Transgresión, 1750-1850*, Cadis, Universitat de Cadis, pp. 105-111.
Madurell i Marimon, J. M. (1934): «Les noces de l'infant Joan amb Matha d'Armanyac», *Estudis Universitaris Catalans*, núm. 10, pp. 1-57.
Martí Mestre, J. (1995): «El dietari del ciutadà valencià Miquel Jeroni Llopis (s. XVI). Edició i estudi», *L'Aiguadolç*, núm. 21, pp. 19-36.
Massip, F. (2003): *La monarquía en escena. Teatro, fiesta y espectáculo del poder en los reinos ibéricos: de Jaume el Conquistador al príncipe Carlos de Gante*. Madrid.
——— (2010): *A cos de rei. Festa cívica i espectacle del poder reial a la Corona d'Aragó*. Valls, Cossetània.
Mínguez, V. (1988-1889): «La naumaquia del Turia de 1755: un hito en el espectáculo barroco valenciano», *Millars*, núm. 12, pp. 55-70.
Mínguez, V.; González Tornel, P.; Rodríguez Moya, I. (2010): *La fiesta barroca. El reino de Valencia (1599-1802)*, Castelló de la Plana, Universitat Jaume I.
Mínguez, V.; Rodríguez Moya, I. (2012): «El Coloso Ribera y los gegantes efímeros», en Emilio Callado (ed.), *El Patriarca Ribera: religión, cultura y política en la Edad Media*, València, Institució Alfons el Magnànim, pp. 727-749.
Mínguez, V.; Sorolla, T. (2019): «Tan digno de verse como nunca visto. La naumàquia del Turia un siglo después», en Inmaculada Rodríguez (ed.), *El Rey festivo. Palacios, jardines, mares y ríos como escenarios cortesanos (siglos XVI-XIX)*, València, Universitat de València.
Monteagudo Robledo, Mª P. (1995): *El espectáculo del poder. Fiestas Reales en la Valencia Moderna*, València, Ajuntament de València.
Olivares Torres, E. (2024): *Festes Majors a l'Horta. Cavalcades, processons i danses en la memòria de la Casa Insa*, València, Universitat de València.
Pedraza, P. (1982): *Barroco efímero en Valencia*, València, Ajuntament de València.
Raufast, M. (2006-2007): «La entrada real de Martín el Joven, rey de Sicilia en Barcelona (1405): solemnidad, economía y conflicto», *Acta historica et archaeologica mediaevalia*, núm. 27-28, pp. 89-120.
Salvà i Ballester, A. (1958): *Bosqueig Històric i Bibliogràfic de les festes de Moros i Cristians*, Alacant, Institució d'Estudis Alacantins-Diputació d'Alacant.

Sanchis Francés, R. (2020): *La festa i la dansa en les fonts historiogràfiques de la memoria. Corpus documental de la ciutat de València (segles XIII-XVII)*, Barcelona, Esbart Català de Dansaires.
Sanchis Francés, R. (2021): *Els altres en l'imaginari coreofestiu valencià. De l'edat mitjana a les pervivències actuals*, Bellpuig, Publicacions de l'Abadia de Montserrat.

Fonts literàries

Aierdi, J. (1999): *Dietari. Notícies de València i son regne, de 1661 a 1664 i de 1667 a 1679* (Escartí, V. J., ed.), Barcelona, Barcino.
Alapont, P. R. (1759): *Proclamacion del Rey Nuestro Señor Don Carlos III (que Dios guarde) en su fidelissima ciudad de Valencia, presentada al publico en esta memoria por Don Mauro Antonio Ollér y Bono*, València, Viuda de Joseph de Orga.
Anònim (1746): *Noticia de la solemnidad y Festejos con que se ha celebrado en Valencia el acto de la Real Proclamación, y exaltación al Real Trono del Rey nuestro Señor Don Fernando Sexto (que Dios guarde) en el dia 20 de agosto de 1746*.
Anònim (1755): *Veridica relación de los festivos aplausos con que la muy Noble, Leal y Coronada Ciudad de Valencia celebrò la Procesion general de la tercera Centuria de la Canonización de su amado Hijo Patron, y Apostol san Vicente Ferrer, en el dia 29 de Junio de este presente año 1755*.
Anònim (1759): *Triunfo del amor y respeto con que la muy Ilustre y Fidelissima Ciudad de Orihuela celebro la exaltación al trono de su augusto y muy amado Monarca Carlos Tercero de España…* Orihuela, Joseph Vicente Alagarda y Eysach.
Anònim (1789): *Noticia de las fiestas celebradas por la Villa de Castellón de la Plana en la Proclamacion del señor rey D. Carlos IV*, Madrid, Imprenta Real.
Anònim (1797): *Relacion de las festivas demostraciones con que Valencia celebró la beatificación de su dignísimo Arzobispo, Virey y Capitán general el Beato Juan de Ribera, Patriarcade Antioquía*, València, Diario de Valencia.
Anònim (1802): *Demostraciones de amor, fidelidad y obediencia, en varios festejos, adornos de carrera, y otras particularidades que previene para obsequio de sus augustos monarcas, en su feliz llegada, la M. N. L. y Fidelisima ciudad de Valencia*, València, Diario de Valencia.
Boix, V. (1867): *Memoria histórica de las fiestas celebradas en Valencia con motivo del 2º centenar de Nuestra Señora de los Inocentes Mártires y Desamparados, en el mes de Mayo de 1867*, València, Salvador Martínez.
Espinosa, S. (1787): *Carta de Sancho Espinosa sin los monteros a d. Pedro Valderabano alcalde de las Batuecas, en que hace relación de las fiestas que celebrò la M. I. Ciudad de Valencia con motivo de la Beatificacion de sus dos Hijos Nicolas Factor, y Gaspar Bono, en Agosto de 1787*.

Estevan y Cervera, J. (1789): *Relacion de las fiestas celebradas en Valencia en los días 19, 20 y 21 de Febrero de este año 1789. Con motivo de la proclamación del rey nuestro señor don Carlos IV que Dios guarde*, València, Librería de Justo Pastor Fuster.

Guardia y Menor, F. (1766): *Metrica relacion de las solemnes fiestas, que el religiosissimo Convento de la SSma. Trinidad de la Ciudad de San Felipe ... celebrò à la Beatificaciòn del Santo, y prodigioso Capellán de Maria SSma. Simon de Rojas, en los dias 18 hasta 22 de Noviembre del año 1766.*

León, C. (1784): *Sento y Tito, llauradors honrats del Terme de Payporta, sentats, y repantigats à la borera de un marche, van referint alternativament tota la Procesò de Gracies, que feu la Noble Ciutat de Valencia per lo feliz Part de la seua adorada Doña Luisa de Parma, Real Princesa de la Catolica España.*

——— (1789): *Coloqui Nou en que Tito Bufalampolla, y Sento el Formal, conten la Maestransa, que es feu el 20 de Febrer de este any de 1789 en Valencia, y la Procesó de Gracies que es celebrà el 21 del mateix, ab motiu de haver pujat al Trono de Espanya el Senyor Don Carlos Quart (que Deu guart).*

Pinazo, A. (1829): *Relación de las célebres fiestas que hizo la villa de Chilches al SS. Christo de la Junquera en el año 1829*, València, Biblioteca Valenciana Nicolau Primitiu, Mss/681(1).

Ros, C. (1746): *Col·loqui nou, gracios, y entretengut, hon se referixen les Festes celebrades en la Ciutat de Valencia, à la Proclamaciò de sòn Rey, y Senyor, nostron Fernando Sext, que Dèu guart, en los dies 19. 20. y 21. Dagost del present any 1746*, València, Geronimo Conejos.

Sales, A. (1767): *Relacion del primer Centenar de la colocacion de la sagrada imagen de Maria Santissima de los Desamparados, en su magnifica Capilla de la Plaza de la Seo, en donde la venera la Nacion Valenciana desde el año 1667. Fiestas de Valencia en este año 1767*, València, Salvador Fauli.

Serrano, T. (1762): *Fiestas seculares, con que la coronada ciudad de Valencia celebró el feliz cumplimiento del tercer siglo de la canonización de su esclarecido hijo, y angel protector S. Vicente Ferrer, apóstol de Europa*, València, Viuda de Joseph de Orga.

Valda, J. B. de (1663): *Solenes fiestas, qve celebro Valencia, a la Inmaculada Concepcion de la Virgen María. Por el svpremo decreto de N.S.S. Pontifice Alexandro VII*, València, Gerónimo Vilagrasa.